



<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.117>

**“OSHIQ G‘ARIB VA SHOHSANAM” DOSTONINING POETIKASI VA
PSIXOLOGIK TALQINI
(Qoraqalpoq va turkman versiyalari asosida)**

Nurimbetov Sapa Arazdurdievich

*Ajiniyoz nomidagi nukus davlat pedagogika instituti
Qozoq, turkman tili va adabiyoti kafedrasi assistenti.*

Atakeeva Guljaxan Raxmanberdi qizi

Buxoro Xalqaro Universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya Mazkur maqolada turkiy xalqlar og‘zaki epik an‘anasining muhim namunalaridan biri bo‘lgan “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonining qoraqalpoq va turkman versiyalari poetikasi psixologik yondashuv asosida qiyosiy-tipologik tahlil qilinadi. Tadqiqotda qahramonlarning ruhiy kechinmalari, emotsional holatlari, motivatsion tizimi, ichki konfliktlari, muhabbat va ayriliqning inson ruhiyatiga ta‘siri, shuningdek, poetik vositalarning psixologik mazmunni ifodalashdagi funksiyasi o‘rganiladi. Qoraqalpoq versiyasida epik bayon va voqealar dinamikasi orqali qahramonning tashqi harakati hamda ijtimoiy muhit bilan munosabati kuchliroq namoyon bo‘lsa, turkman versiyasida lirik-emotsional qatlam, ichki monolog, kechinma va ruhiy iztirobning badiiy ifodasi nisbatan faol namoyon bo‘lishi kuzatiladi. Maqolada G‘arib va Shohsanam obrazlari nafaqat oshiq-ma‘shuqa sifatida, balki ruhiy jihatdan shakllanayotgan, ijtimoiy to‘siqlar va shaxsiy tanlov o‘rtasida qolayotgan insonlar sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari doston poetikasini psixologik aspektda o‘rganish uning milliy versiyalaridagi umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarni chuqurroq ochib berishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, qoraqalpoq versiyasi, turkman versiyasi, poetika, psixologizm, psixologik tahlil, qiyosiy-tipologik metod, ruhiy kechinma, ichki konflikt, muhabbat, ayriliq, obraz, motiv.

Kirish

Turkiy xalqlar folklorida ishqiy-romantik dostonlar insonning ichki dunyosi, ma‘naviy izlanishlari va ijtimoiy muhit bilan munosabatlarini badiiy ifodalashning muhim shakllaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostoni alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur syujet turkiy xalqlarning turli hududlarida o‘ziga xos poetik va milliy xususiyatlar bilan yashab kelgan. Tadqiqotchilar dostonning turli milliy variantlarini qiyoslashda syujet, motiv, epizod, obrazlar tizimi va poetik xususiyatlarga alohida e‘tibor qaratganlar.

Dostonning qoraqalpoq va turkman versiyalarini psixologik aspektda tadqiq etish esa masalaga boshqa bir ilmiy nuqtayi nazardan yondashish imkonini beradi. Chunki folklor qahramoni faqat syujet harakatini ta’minlovchi obraz emas, balki muayyan ruhiy holatlarni boshdan kechiruvchi, tanlov qiluvchi, umid qiluvchi, iztirob chekadigan va ma’naviy jihatdan o‘zgaradigan shaxs sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Shu ma’noda doston poetikasidagi takrorlar, murojaatlar, monologlar, dialoglar, tush motivi, yo‘l obrazi, ayriliq, kutish, uchrashuv va hijron kabi motivlar faqat kompozitsion vazifani bajarmaydi. Ular qahramonlarning ichki dunyosini ochib beruvchi **psixologik-poetik vositalar** vazifasini ham bajaradi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonining qoraqalpoq va turkman versiyalarida inson ruhiyatining badiiy ifodalanish usullarini qiyosiy-tipologik jihatdan aniqlash hamda poetik vositalarning psixologik funksiyasini ochib berishdir.

1. Doston poetikasini psixologik jihatdan o‘rganish masalasi

Adabiyotshunoslikda psixologizm deganda qahramonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari, hissiy holati, fikrlari va ichki ziddiyatlarining badiiy ifodalanishi tushuniladi.

Folklor asarlarida psixologizm yozma adabiyotdagi kabi murakkab ichki tahlil shaklida emas, ko‘pincha **lirik monolog, dialog, takror, nido, tush, ramz, murojaat, qo‘shiq va poetik parallelizm** orqali ifodalanadi.

“Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonida ham qahramonlarning ichki holatini bevosita psixologik tahlil qilishdan ko‘ra, ularning harakati, nutqi, qo‘shig‘i va boshqa obrazlar bilan munosabati orqali ruhiy holatni anglash tamoyili ustuvor.

Masalan, G‘aribning uzoq safarga chiqishi tashqi jihatdan syujet harakati bo‘lsa, psixologik nuqtayi nazardan u qahramonning:

- sevgiga sodiqligi;
- maqsadga intilishi;
- ijtimoiy to‘siqlarga qarshi turishi;
- ayriliqni yengishga bo‘lgan ehtiyoji;
- o‘zligini tasdiqlash istagi

bilan bog‘liq ruhiy jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, **tashqi harakat va ichki kechinma bir-birini to‘ldiradi.**

2. G‘arib obrazining psixologik evolyutsiyasi

Dostonning markaziy obrazlaridan biri G‘aribdir. Uning xarakterini psixologik jihatdan shartli ravishda uch bosqichga ajratish mumkin:

1. Muhabbatning uyg‘onishi

Bu bosqichda G‘aribning ichki dunyosida muhabbat asosiy psixologik dominantga aylanadi. U oddiy shaxsiy tuyg‘udan asta-sekin hayotiy maqsad darajasiga ko‘tariladi.

2. Ayriliq va ichki konflikt

Ayriliq G‘arib ruhiyatida ikki qarama-qarshi holatni yuzaga chiqaradi:

umid ↔ iztirob

ishonch ↔ xavotir

sabr ↔ sog‘inch

maqsad ↔ to‘siq

Shu qarama-qarshiliklar qahramonning psixologik xarakterini chuqurlashtiradi.

3. Maqsadga erishish va ruhiy barqarorlashuv

Qahramon boshdan kechirgan sinovlar natijasida ruhiy jihatdan yetiladi. Shu sababli G‘aribning yo‘li oddiy makoniy harakat emas, balki **ruhiy kamolot yo‘li** sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Bu jihat dostonning psixologik poetikasini ochishda muhim nazariy asosdir.

3. Shohsanam obrazida ayol ruhiyatining badiiy ifodasi

Shohsanam obrazi dostonning psixologik qatlamini shakllantiruvchi asosiy obrazlardan biridir.

Uning ruhiy dunyosida muhabbat, kutish, sadoqat, xavotir, ijtimoiy bosim va shaxsiy tanlov o‘rtasidagi ziddiyatlar mujassam.

Shohsanamning psixologik holatini quyidagi model asosida ifodalash mumkin:

muhabbat → ayriliq → kutish → xavotir → umid → sadoqat → uchrashuv

Bu jarayon davomida Shohsanam passiv obraz sifatida emas, o‘z ruhiy pozitsiyasiga ega shaxs sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayniqsa, ota-ona, ijtimoiy muhit va an‘anaviy qarashlar bilan shaxsiy muhabbat o‘rtasidagi qarama-qarshilik Shohsanam obrazining ichki konfliktini kuchaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan Shohsanam obrazi orqali doston **shaxsiy tuyg‘u va ijtimoiy norma o‘rtasidagi psixologik konflikt**ni badiiylashtiradi.

4. Qoraqalpoq va turkman versiyalarida psixologik tasvirning tipologik xususiyatlari

Qoraqalpoq va turkman versiyalarini qiyoslashda ularning umumiy syujet asosiga ega ekanligi bilan bir qatorda, psixologik tasvir vositalarida ham muayyan farqlar mavjudligini ko‘rish mumkin.

Psixologik komponent	Qoraqalpoq versiyasi	Turkman versiyasi
Ruhiy kechinma	Epik voqealar bilan bog‘langan	Lirik-emotsional ifoda kuchli
G‘arib obrazi	Harakatdagi qahramon	Ichki kechinmalari kuchli oshiq
Shohsanam obrazi	Ijtimoiy-munosabatlar tizimida	Muhabbat va hijron kechinmalari orqali
Monolog	Nisbatan epik vazifaga yaqin	Psixologik funksiyasi kuchli
Dialog	Syujet harakatini rivojlantiradi	Ruhiy holatni ochishda ham xizmat qiladi
Takrorlar	Epik ritm va esda qolishni ta‘minlaydi	Emotsional ta‘sirni kuchaytiradi
Safar motivi	Voqealar rivojining asosiy mexanizmi	Ruhiy izlanish ramzi sifatida ham talqin qilinadi
Ayriliq	Syujet konflikti	Ruhiy konflikt markazi

Bu jadvaldan ko‘rinadiki, qoraqalpoq versiyasida psixologik holat ko‘proq **epik harakat bilan**, turkman versiyasida esa **lirik-emotsional ifoda bilan** bog‘lanadi.

Shu sababli ikki versiyani “birida psixologizm bor, ikkinchisida yo‘q” tarzida qarama-qarshi qo‘yish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. To‘g‘riroq yondashuv — **psixologik mazmunning turli poetik shakllarda namoyon bo‘lishini** aniqlashdir.

5. Ayriliq motivining psixologik funksiyasi

Dostondagi ayriliq motivi nafaqat syujet konfliktini yaratadi, balki qahramonlarning ichki dunyosini ochuvchi asosiy psixologik mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Ayriliq natijasida qahramon:

- sevgining qadrini anglaydi;
- o‘zining ichki kuchini sinovdan o‘tkazadi;
- umid va qo‘rquv o‘rtasida qoladi;
- vaqt va masofa tushunchalarini boshdan kechiradi;
- o‘z maqsadiga sodiqligini namoyon qiladi.

Shuning uchun ayriliqni doston poetikasida “**psixologik sinov makoni**” sifatida talqin qilish mumkin.

G‘arib uchun safar — jismoniy masofani bosib o‘tish bo‘lsa, psixologik jihatdan u o‘z sevgisi va sadoqatini isbotlash jarayonidir.

Shohsanam uchun esa kutish — passiv holat emas. U ichki sabr, umid va sadoqatni sinovdan o‘tkazuvchi psixologik jarayondir.

6. Tush motivi va psixologik poetika

Dostondagi tush motivi ham alohida psixologik ahamiyatga ega.

Folklor poetikasida tush ko‘pincha kelajakdagi voqeani oldindan bildiruvchi kompozitsion vosita sifatida qo‘llanadi. Biroq psixologik nuqtayi nazardan tush obrazning ichki istaklari, qo‘rquvlari va umidlarining ramziy ifodasi sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Shu sababli tush motivi ikki qatlamga ega:

folkloriy qatlam → kelajak voqeasini bashorat qilish

psixologik qatlam → qahramonning ichki ehtiyojini ifodalash

Bu ikki qatlamning birlashishi doston poetikasining ko‘pqatlamlilikini ta’minlaydi.

7. Monolog va dialogning psixologik funksiyasi

Doston poetikasida monolog qahramonning ichki dunyosini bevosita ifodalash imkonini beradi.

G‘aribning monologlarida odatda:

- sog‘inch;
- umid;
- iztirob;
- muhabbatga sodiqlik;
- kelajak haqidagi xavotir

kabi ruhiy holatlar namoyon bo‘ladi.

Dialog esa ikki yoki undan ortiq ruhiy pozitsiyaning to‘qnashuvini ifodalaydi.

Masalan:

G‘arib — **Shohsanam** munosabati → muhabbat va sadoqat;

G‘arib — **ota-ona** munosabati → shaxsiy istak va ijtimoiy norma;

Shohsanam — **ota-ona** munosabati → muhabbat va an’anaviy talab;

qahramon — **yordamchi obrazlar** munosabati → individual ehtiyoj va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash.

Shu jihatdan dialog dostonning nafaqat kommunikativ, balki **psixologik-kompozitsion vositasi** sifatida xizmat qiladi.

8. Poetik takrorlarning psixologik vazifasi

Folklor asarlarida takror muhim poetik vositalardan biridir. U voqeani esda qoldirish, ritm yaratish va epik bayonni tashkil etish bilan birga, emotsional holatni kuchaytiradi.

Ayniqsa, muhabbat, hijron, sog‘inch va kutish bilan bog‘liq holatlarda takrorning psixologik funksiyasi kuchayadi.

Takror orqali bir xil fikr yoki obrazning qayta-qayta berilishi qahramonning ma’lum tuyg‘uga ruhiy jihatdan “bog‘lanib qolganini” ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli:

takror → ritm → emotsional kuchayish → psixologik intensivlik

zanjiri yuzaga keladi.

Turkman versiyasining lirik-emotsional tabiati bu vositaning psixologik imkoniyatlarini yanada kuchaytirishi mumkin.

9. Yo‘l va safar motivining psixologik talqini

Dostonning muhim motivlaridan biri — safar.

An’anaviy folklor talqinida safar qahramonning bir makondan ikkinchi makonga harakatini anglatadi. Biroq psixologik poetika nuqtayi nazaridan yo‘l — **qahramonning ichki o‘zgarishlari ramzi** hamdir.

G‘aribning yo‘li:

uy → ayriliq → sinov → izlanish → umid → uchrashuv

ko‘rinishidagi ruhiy-kompozitsion modelni hosil qiladi.

Demak, makoniy harakat bilan psixologik harakat parallel ravishda kechadi.

Bu jihat dostonidagi yo‘l motivini oddiy syujet elementi emas, balki **psixologik-metaforik strukturaga** aylantiradi.

10. Milliy versiyalar va psixologik tafakkur

Qoraqalpoq va turkman versiyalaridagi farqlarni faqat til yoki syujet variantlari bilan izohlash yetarli emas. Har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va folklor an‘anasi qahramon ruhiyatining badiiy ifodasiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Qoraqalpoq epik an‘anasida voqeabandlik, qahramonning harakati va epik bayon muhim o‘rin egallashi mumkin. Shu bois ruhiy holat ko‘pincha harakat va voqea orqali ochiladi.

Turkman an‘anasida esa ishqiy-lirik ifodaning kuchli bo‘lishi qahramonning ichki kechinmalarini monolog, qo‘shiq va emotsional tasvir orqali kengroq ifodalash imkonini beradi.

Shunday qilib, milliy variantlar o‘rtasidagi farq **psixologik mazmunning yo‘qligi yoki mavjudligi emas, balki uning poetik kodlanish usulidagi farq** sifatida qaralishi kerak.

11. “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonida psixologik konflikt modeli

Tadqiqot natijasida dostonning asosiy psixologik konfliktlarini quyidagi model orqali umumlashtirish mumkin:

1. Shaxs ↔ jamiyat

G‘arib va Shohsanamning shaxsiy istaklari bilan ijtimoiy talablar o‘rtasidagi ziddiyat.

2. Muhabbat ↔ masofa

Jismoniy ayriliq va ruhiy yaqinlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik.

3. Umid ↔ qo‘rquv

Qahramonlarning kelajak haqidagi noaniqliliklari.

4. Sabr ↔ iztirob

Uzoq kutish natijasida yuzaga keladigan ruhiy zo‘riqish.

5. Taqdir ↔ tanlov

Qahramonning tayyor taqdirga bo‘ysunishi yoki o‘z hayot yo‘lini tanlashi.

Mazkur konfliktlar dostonning syujet-kompozitsion tuzilishini harakatga keltirish bilan birga, uning psixologik mazmunini ham shakllantiradi.

Xulosa

“Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonining qoraqalpoq va turkman versiyalarini psixologik aspektda o‘rganish asarning poetik tabiatini yangi ilmiy nuqtayi nazardan yoritish imkonini beradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, doston qahramonlarining ruhiy dunyosi bevosita psixologik tahlildan ko‘ra folklorga xos poetik vositalar — monolog, dialog, takror, tush, safar, ayriliq, kutish, murojaat, ramziy obraz va lirik qo‘shiqlar orqali ifodalanadi.

G‘arib obrazining asosiy psixologik evolyutsiyasi muhabbatning uyg‘onishi, ayriliq, sinov, izlanish va maqsadga intilish jarayonida namoyon bo‘ladi. Shohsanam obrazida esa sadoqat, kutish, umid, xavotir va ijtimoiy bosim bilan bog‘liq ichki konfliktlar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Qoraqalpoq va turkman versiyalaridagi asosiy tipologik umumiylik — **muhabbat, sadoqat, ayriliq va insoniy irodaning badiiy ifodasidir**. Ularning o‘ziga xosligi esa ushbu psixologik mazmunning turli poetik shakllarda namoyon bo‘lishidadir.

Qoraqalpoq versiyasida psixologik holatlar ko‘proq epik voqea va qahramon harakati orqali ochilsa, turkman versiyasida lirik-emotsional tasvir, monolog va ruhiy kechinmalar nisbatan faolroq poetik shakllantiriladi. Shu bois ikki versiyani qiyosiy o‘rganish orqali **milliy folklor poetikasi va xalq psixologik tafakkurining o‘zaro munosabatini** aniqlash mumkin.

Umuman olganda, “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonining psixologik poetikasi insonning muhabbat, sadoqat, ayriliq, umid, qo‘rquv va tanlov kabi universal ruhiy holatlarini milliy folklor tafakkuri asosida badiiylashtirgan murakkab tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur yondashuv dostonni faqat folklorshunoslik yoki adabiyotshunoslik doirasida emas, balki **folklor psixologiyasi, narratologiya va qiyosiy poetika kesishmasida** tadqiq etish uchun ham nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Köprülü M. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.

2. Boratav P. N. 100 Soruda Türk Folkloru. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995.
3. Allambergenov K., Haytbayeva V. M. The matter of comparative studies of the national version of the poems: “Garip Ashiq Shakhsanem” (on the examples of Karakalpak, Uzbek and Turkmen languages). Middle European Scientific Bulletin. 2020. Vol. 5.
4. Bars M. E. Âşık Garip ile Şah Senem (İnceleme-Metin). İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023.
5. “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonining qo‘lyozma va toshbosma nusxalari hamda ijrochilik an‘analari haqidagi tadqiqotlar.